

Az alföldi tanyák történeti gyökeréről – másképpen The historical root of Hungarian Great Plain farms - otherwise

Surányi Dezső

NAIK Gyümölcsstermesztési Kutató Intézet Ceglédi Kutatóállomása

Összefoglalás: A szerző – az államhatárok változása ellenére – egységes nagytájnak tekinti a Kárpát-medencét. Az alföldi tanyarendszer kialakulását éppen ezért nem tekinti sajátos keleti, a nomadizálásban kompromisszumot találó gazdálkodási és életmódbeli rendszernek. E felfogás nem számol azzal, hogy a Duna nem volt áthatolhatatlan határa a Római Birodalomnak. A villa gazdaságok egyes sajátos elemeit átvették a Barbaricumban élő szövetséges népek. Az ökológiai adottságok nem adnak elégséges magyarázatot az Alföld tanyás gazdálkodásához.

Abstract: The author – In spite of changes in Hungarian state borders – as a single large region of the Carpathian Basin is. The Great Plains farm system, therefore, does not consider the development of a specific Eastern, nomade compromise the appropriate management system and life style. This approach does not recognize the fact that the Danube (as *Ripa Pannonica*) was not impenetrable border of the Roman Empire. The farms 'villa rustica' taken over some specific elements of the living in *Barbaricum* allied ethnics. The ecological conditions do not give a sufficient explanation of the Great Plains farming activities.

Kulcsszavak: tanyák keletkezése és eredete, gazdálkodási és életforma

Keywords: origin of historical farms, growing and living form

1. Bevezetés

Pannónia múltja jobban ismert, mint az Alföld története egyrészt természeti adottságai és államhatalmi szervezettsége miatt. Dunántúlon a pannonok (Kr. 4. sz.-ig), majd a kelták betelepülése (Kr. e. 4. sz.-tól) után (Fitz 1982) a római hódítás (Kr. e. 49-től kezdődően) és szilárd katonai-gazdasági kultúra mélyrehatóan megváltoztatta azt a táj arculatot (Mócsy 1990, Grüll 2009), ami az addig is eltérő volt az Alföldtől, az „Északtól” (Felvidék), vagy éppen Erdélytől. A rómaiak tájformáló beavatkozásai máig észrevehetőek az egykori Pannóniában (földmérés, úthálózat, településrendszer stb.), Erdélyben pedig a Birodalom nemesfém szükségletét szolgáló bányaművelés miatt (vö. Mócsy 1990).

A romanizálás Pannóniában igen lassan ment végbe, pl. a légiók állománya és az útbiztosító alakulatok java részét is helybeliek adták. Traianus pedig 106-ban kettéosztotta a tartományt: Pannonia Inferior Aquincum székhellyel, míg Pannonia Superiort pedig Carnuntumból igazgatták. E provinciák határa a Rába (*Narrabo*) lett (Mócsy 1990). A császár Pannóniából indult Decebal ellen. Dacia 107-ben való meghódítása után szarmaták települtek – a jazigok mellé a Duna-Tisza közére, előbbieket a II. században a pannoniai provinciákat is fenyegették (Vaday 2003).

Az új provincia jól kiépített védelmi rendszere a *Ripa Pannonica* volt (Visy 2000), e határvonalon belül egyesek szerint 500 (Bíró 1999), más források szerint mintegy 200 (Kenéz 2014) *villa rustica* „működött”. Az ókori vasfüggöny nem jelentett hermetikus lezárást a Dunának köszönhetően – a római katonai és kulturális hatás túlterjedt a limesen. Pannónia 3

légiónyi helyőrsége, s politikai befolyásuk a Kr. u. 68/69-es polgárháború után, Vespasianus segítve megnőtt. Az I. század végére, Domitianus alatt fejeződött be a pannóniai limes kiépítése s a rómaiak berendezkedése (Vaday 2003).

A Csörsz-árok kiépítése pedig jelzi a késő-római hatalomnak a *Barbaricum* alföldi területén élő népeinek az együttműködési készségét az ókori szuperhatalommal. Aligha feltételezhető, hogy a szövetségesi kapcsolat kimerült volna katonai értelemben (Bernát 2009 és 2011). Ismerve a dunántúli, s az alföldi, illetve egyéb tájak tanyáinak funkcionális szerkezetét és működését – okkal feltételezhető, hogy a Dunántúl és az Alföld „tanyái” sem lehettek ráhatások és bizonyos kapcsolatok nélkül (vö. Surányi 2015).

A szőlőtermesztést Domitianus rendelete ugyan akadályozta – megtiltva új szőlők telepítését és a meglévők felének kiirtását segítve – , azonban a rendelet nem volt hatásos. Pannónia szőlőtermesztése megállíthatatlan volt: Winden am See-i (II.sz.) gránitból készült prés és több metszőkés ismert Balácáról és Gyulafirátótról, igaz, nem lehet biztosan megkülönböztetni a szőlő- és olajpreseket. A szentendrei villából is vannak a szőlőtermelésre vonatkozó adataink: metszőkések, szőlőmagok és szőlővenyigék maradványai kerültek elő (Fitz1982, Kenéz 2014). Mindenesetre az írott források szerint Pannónia a IV. századig borimportra szorult, a Tisza völgye vagy Tokaj-Hegyalja hogyan kerülhetett képbe? (Zelenák 2012).

Elsősorban Hofer (1980) szerencsésen kibővítette a tanya ökológiai, gazdasági és fogalmi kritériumait, épp a külföldi és a nem-földművelési példák sora arra a merésznek tűnő útra csábít bennünket, hogy nézzük meg: a Kárpát-medence egésze az alhavasi legeltető állattartás, Pannónia római tradíciói (Mócsy 1990, Grüll 2009), vagy az Alföld nomádjainak öröksége (vö. Bernát 2011) – Erdély sajátos történelmi és természetföldrajzi vonatkozásaival (Hajnóczi 1987, Mócsy 1990) együtt adhat-e relevánsabb összefüggést a címben megfogalmazott kétségeinkre.

Solymosi (1980) ugyan idéz olyan szaktekintélyeket, akik a tanyarendszert „nem réginek” tekintik, ami nem is zavaró, hiszen valaminek a megszűnte után más nép, más körülmények között újraindulhatott gazdálkodási és életformát. Még a török kori eredeztetés sem megfelelő (Prinz 1922); Györffy I. (1937) kertésége viszont valóban a nagyon távoli múltba vezet vissza bennünket. Ha arra gondolnánk és kidolgozásra került volna, hogy a kert szavunk bármiféle, a környezetétől elkülönített területrésze vonatkozik, akkor az ugor-kori halászó helyek, stb. sokkal inkább érthetővé tennék a kérdést (vö. MNyTSz 1976-tal).

2. Anyag és módszer

Kutatásunk jellege és az alkalmazott történeti-ökológiai és szociológiai módszerek nem adtak ugyanolyan anyagokat és módszereket, mint egy kísérletes tanulmány. Éppen ezért más utat követünk. A ’telek’ sem bír egyrétegű jelentéssel, a XIII. században használatos a „*terra culta*” (művelt) és a „*terra fimata*” (trágyázott); mégis Belényessy (1948) szerint „*nagyon alá volt vetve a nomád állattartásnak*”. Ezt azért sem fogadhatjuk el, mert már az Árpád-korban már sokkal nagyobb súlya volt a földművelésnek és kertészkedésnek, mint azt eddig dokumentálni tudtuk. Ezen állítás nem áll szembe bennünket Belényessy (1948) *telektanya* s telek-praedium (*telekbirtok*) típusaival, ami fogalmilag a tanya és a hozzátartozó földterület méretbeli különbségét is jelenti.

Épp a Kárpát-medencére hangsúlyozott *nomád állattartás helyretétele* megkívánja a népvándorlás kortól kezdődően az aktuális ökológiai és természet-földrajzi állapot értékelését, amelyben az ún. nagyállat-tartás a Duna-Tisza közén és Tiszántúlon a „mai értelemben vett” szarvasmarha (esetleg bivaly)-tartásnak csak korlátozott teret biztosított. IV. Béla idején a kun és jász betelepítéseknek népességszámbeli és állatfaji értelemben – a legelők szűkössége

határt szabott (Surányi 2013). Bizonyosan e felfogásnak tápot adott Anonymus krónikájában a kövér legelők mítosza (vö. Anonymus 1977).

Erdély, Felvidék és Dunántúl egy része alapján különbözőség is bizonyítható, de a mai értelemben vett tanyatípusok – épp nem a felsorolt nagyrégiókban alakultak ki. A tanya, Magyarország sajátos településtípusának kialakulása körül megoszlanak a vélemények. Többen úgy gondolják, hogy már a török hódoltságot megelőzően is léteztek tanyaszerű települések (ld. Solymosi 1980), melyeket Györffy I. (1937) és Erdei (1942) is a korábbi nomád életmód maradványainak tekintett.

Ezzel szemben – köztük Mendöl (1963) és Beluszky (1999) is – csak a XVIII. század elejére datálta a tanyák kialakulását. Abban azonban valamennyien egyetértettek, hogy az alföldi mezővárosok fejlődésétől elválaszthatatlan volt a tanyák sorsa. Ezt a megállapítást erősíti Csatári (1999), aki a mezővárosokból való kirajzást hangsúlyozta.

Az alföldi területek török hódoltság alatti elnéptelenedését követően a területen élő népesség lélekszáma gyors ütemben emelkedett – a betelepítésekkel. A határrészek folyamatos művelés alá vonása tette lehetővé azon átmeneti szállások kialakulását, melyekből idővel a tanyák lettek. Papp (1936), illetve Szakály (1983) kutatásai szerint Kecskemét és Szeged határában a tanyarendszer a leghosszabb múltra tekint vissza. A tanya gazdálkodás a folyószabályozások időszakában tovább erősödött, amit a vasúthálózat kiépítése és a közigazgatás átalakulása is elősegített.

A XIX. századi mezőgazdasági konjunktúra, illetve a mezővárosok határában elvégzett parcellázások következményeként elmondható, hogy a századfordulón közel egy millió ember élt a tanyákon. A Klebelsberg-féle tanyaiskola-program sikeres végrehajtása (1930-as évek) egy sajátos tanyai települési-társadalmi szerkezetet formált (Kaán 1939). Az utolsó, a tanyák sorsára ható történelmi esemény az 1945-ös földosztás volt. Enyedi (1965) szerint közel 75 ezer új tanya épült és közel 600 ezer ember jutott földhöz. De s tervutasításos pártállami időszakban a tanyarendszer a községálózat „sűrűsítése” áldozata lett; 1949-ben megalakult a Tanyai Tanács. Az 1951-es tanyaépítési tilalom érvénye egészen 1986-ig tartott, a TSz-ek és ÁG-ék gyors foglalkozási átrétegződést indítottak el – és a tanyarendszer pusztulását (ld. Romány 1973, Becsei 1993 adatait).

3. Eredmények és következtetések

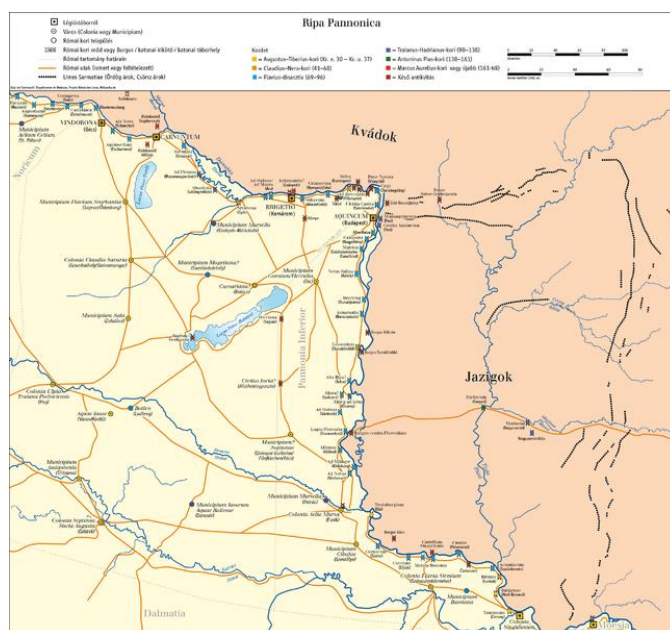
1. Az őstörténetünk nagyon laza területfoglalással jellemezhető (halász-vadász-gyűjtögető) (Karácsony 2008)
2. Vagyis sem az *aul*, sem tanyacsoport nem lehetett a települési és gazdálkodási kezdet
3. A Kárpát-medence minimum 70 %-a kiválóan alkalmas mezőgazdálkodásra
4. A legutolsó eljegesedés (Kr. e. 12-10 évezred) után gyors és nagymérvű volt a benépesülés
5. Feltételezve egy hosszabb s lassú átalakulást, nagyot lépve – az illír, pannon őslakosság a sík-és hegyvidéki ökológiai adottságoknál kedvezőbb Dunántúlon földhasználatban és települési rendszerben mintát szolgáltattak
6. Dácia nyersanyagai és a barbár fenyegetések felértékelték Pannóniát (Mócsy 1990, Bernát 2009)
7. A rómaiak építettek az őslakosság környezetismeretére és anyagi kultúrájára (Vaday 2003, Karácsony 2008)
8. Kialakult ugyan a *Ripa Pannonica*, de belső védvonallal együtt jól működő gazdasági és igazgatási rendszer működött, nagyszámú ismert villagazdasággal (Bíró 1999, Grüll 2009, Visy 2000)
9. Fokozatosan a dunai védvonalat a szarmaták birtokolta Alföldre is kiépítették (*Csörsz-árok*): egyre intenzívebb kapcsolat a Dunántúl és az Alföld között (Bernát 2009 és 2011)

10. Nézetünk szerint ekkor bizonyára megismerték az Alföldet birtokló népcsoportok a villagazdaságokat, s feltételezhető, mintául is szolgálhattak (Grüll 2009, Vaday 2003, VilPan é. n.)
11. Elismerve minden, a tanyakutatásban nálamnál sokkal jártasabb kutató nézetét, a tanyák keletkezési idejének és irányának koncepcióját vitatom (Gesztelyi Nagy 1926, Balogh 1956, Szabó 1966, Makkay 1971, Pusztai 1980, Rácz 1980)
12. Ebből az is következik, hogy szerintem a nomadizálásból levezetett fél-földműves állapot hangsúlya eltűzött, mert volt/lehetett minta Pannóniából (Fitz 1982, Karácsony 2008)
13. A tanya névetimológiai levezetése (halászó hely) feltételeznél az ugor halász-vadászgyűjtögető létforma továbbélését – amit régészeti bizonyítékok hiányában, történeti-ökológiai értelemben nem lehetett eddig bizonyítani (MNYTESz 1976, Pusztai 1980)
14. Az előadásban nem tértem ki ugyan erre, de a kertés tanyák „működésében” több olyan elem figyelhető meg, ami nemcsak keleti, hanem nyugati hatást is igazol (vö. Makkai 1956, Hollander 1980, Surányi 2015).

Irodalomjegyzék

- Anonymus [1977]. Gesta Hungarorum ford. Pais D. és jegyz. ellátta Györffy Gy. Magyar Helikon, Bp.
- Baláca= Balácapusztai római villagazdaság (Wikipedia). 2013.
- Balogh I. 1965. Az alföldi tanya gazdaságkialakulása. in: Szabó I. (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. köt. Akadémiai, Bp. p. 429–479.
- Becsey J. 1993. A tanya-fogalom tartalmáról. Földrajzi Ért. 42 (1-4): 35-39.
- Belényessy M. 1948. Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez (A „telek” és a magyar tanya középkori gyökerei). A magyar táj- és népismeret könyvtára, Bp. 10: 1-78.
- Beluszky P. 1999. Magyarország településföldrajza. Dialog Campus, Bp.-Pécs.
- Bernát P. 2009. Csörsz-árok, az elfelejtett ókori védelmi vonal. Haditechnika történet. 201-220. www.academia.edu
- Bernát P. 2011. Stratégia és taktika a Kárpát-medence erődépítészetében a késő római korban. Doktori (PhD) értekezés, kézirat. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Bp.
- Bíró M. 1999. Római villagazdaságok a Balaton körül. História 21 (5-6): 5-6.
- Csatári B. 1999. A tanyák szerepe a vidékfejlesztésben. A Falu. 14 (4): 45–52
- Enyedi Gy. 1965. A mezőgazdaság földrajzi típusai Magyarországon. Akadémiai, Bp.
- Erdei F. 1942. Magyar tanyák. Athenaeum, Bp.
- Erdei S. 1974. Az alföldi tanyarendszer történeti szemlélete. Agrártört. Szemle 16: 287-294.
- Fitz J. 1982. Pannonok évszázada (Pannonia 193-284). Corvina, Bp.
- Gesztelyi Nagy L. 1926. A magyar tanyarendszer kialakulása. Kecskemét.
- Györffy I. 1937. A magyar tanya. Földr. Közlem. 65 (4-5): 70-93.
- Grüll T. 2009. A római birodalom ökológiai hatásai. Magyar Tud. 170 /új: 44/ (9): 1026-1034.
- Hajnóczy J. Gy. 1987. Pannónia római romjai. Műszaki, Bp.
- Hofer T. 1980. A hazai tanyarendszer és a másodlagos településszóródás külföldi példái in: A magyar tanyarendszer múltja szerk. Pölöskei F. – Szabad Gy. Akadémiai, Bp. 9-60.
- Hollander, A. N. J. den 1980. Az Alföld települései és lakói. Mezőgazdasági, Bp.
- Kaán K. 1939. Alföldi kérdések. Stádium Rt., Bp.
- Karácsony D. 2008. A kelet-európai sztyepp és a Magyar Alföld mint frontier területek. Földrajzi Ért. 67 (1-2): 185-211.
- Kenéz Á. 2014. Keszthely-Fenekpuszta római kori régészeti-növénytan leleteinek feldolgozása, különös tekintettel az egykori környezeti állapot jellemzésére. PhD-értekezés (kézirat). Szent István Egyetem, Gödöllő.

- Makkai L. 1956. A XIII-XIV. századi „telkes” és „kertes” települések. (Vita) TIÉ
- Maksay F. 1971. A magyar falu középkori településrendje. Akadémiai, Bp.
- Mendöl T. 1963. Általános településföldrajz. Akadémiai, Bp.
- MNyTESz 1976, 841-842. : „literam pisciacionem, que vulgo tana dicitur (PRT. 8: 225.)
halászó hely, tonja szláv nyelvekben mély víz, тоня ukrán ugyancsak, vizafogó?
- Mócsy A. 1990. Mezőgazdaság. in: Pannonia régészeti kézikönyve. szerk. Mócsy A. – Fitz J.
Akadémiai, Bp. 127-129.
- Papp L. 1936. A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása. Magyar Kir. Ferenc J. Tud. egyet.
Tud. Közlem., Szeged.
- Prinz Gy. 1922. Magyarország településformái. Hornyánszky, Bp.
- Pusztai F. 1980. Tanya szavunk jelentéstörténeti kérdései in: A magyar tanyarendszer múltja
szerk. Pölöskei F. – Szabad Gy. Akadémiai, Bp. p. 61-70.
- Rácz I. 1980. A tanyarendszer kialakulása in: A magyar tanyarendszer múltja szerk. Pölöskei
F. – Szabad Gy. Akadémiai, Bp. p. 97-148.
- Romány P. 1973. A tanyarendszer ma. Kossuth, Bp.
- Solymosi L. 1980. A tanyarendszer középkori előzményeinek histográfiája in: A
tanyarendszer... Akadémiai, Bp. p. 71-96.
- Surányi D. 2013. A jászok, kunok és a birs Magyarországon. Eleink 12 (3): 6-27.
- Surányi D. 2015. Pannóniai villgazdaságoktól az alföldi tanyáskerteikig. Tanyatört. Konfer.,
Gyomaendrőd (megjel. alatt)
- Szabó I. 1966. A falurendszer kialakulása Magyarországon (X-XV. század). Akadémiai, Bp.
- Szakály F. 1983 Török megszállás alatt (1543-1686). in: Szeged története 1. A kezdetektől
1686-ig. szerk. Kristó Gy. Szeged. p. 537-738.
- Vaday A. (szerk.) 2003. A római kori barbarikum in: Magyar régészet az ezredfordulón
főszerk. Visy Zs. Teleki László Alapítvány, Bp. p. 265-282.
- VilPan= A villagazdaságok létrejötte. VillaePannoniaHu
- Visy Zs. 2000. A Ripa Pannonica Magyarországon. Akadémiai, Bp.
- Zelenák I.2012. A tokaji aszú titkai. Agroinform, Bp.

1. ábra A Kárpát-medence a pannóniai korban (Visy 2000)